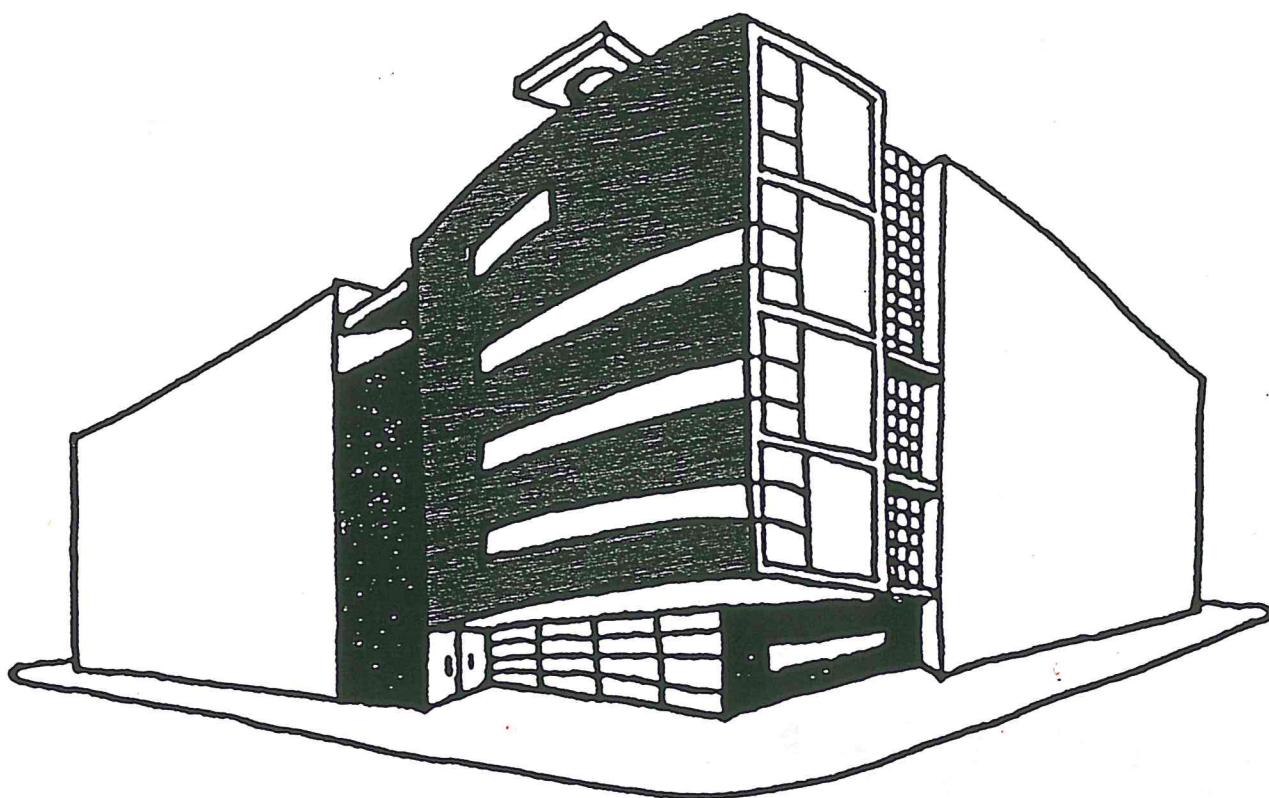

archipel

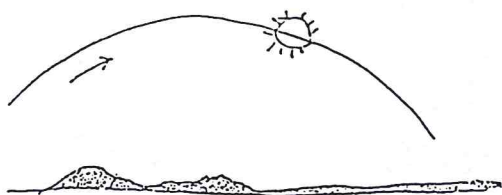
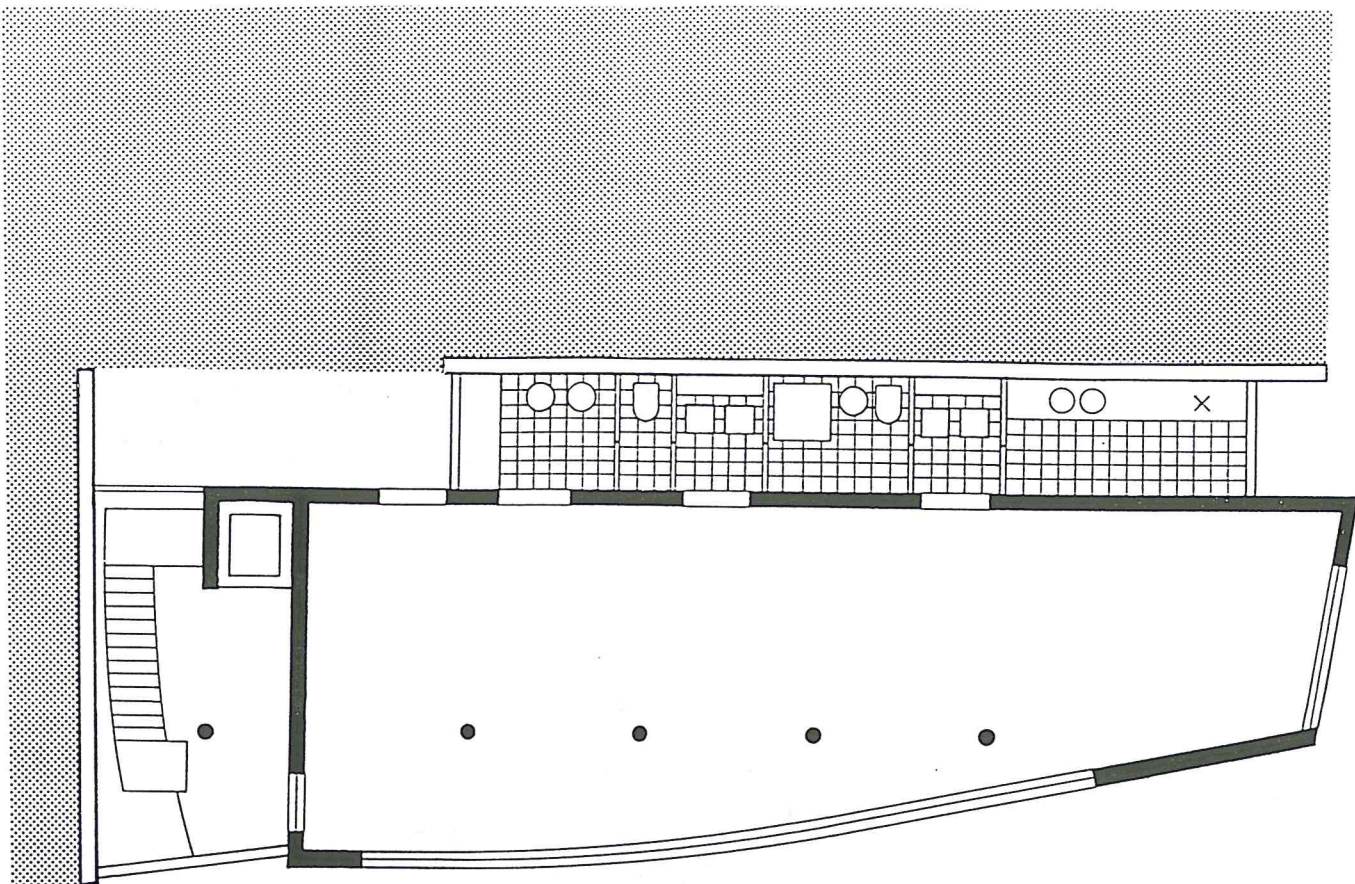

arch. CARDINAEL Philip
Veldstraat 65
8200 Brugge (St-Michiels)

maandblad OKTOBER 1992

afgiftekantoor BRUGGE X

ver. uitg. : M. Felix . Koningstraat 43A, bus 1, 8400-Oostende

archipel

VZW

KONTAKTADRESSEN

voorzitter Marc Felix

Koningstraat 43A, b.1, 8400-Oostende
tel. kantoor 059/70.21.80
tel. privé 059/70.01.58
fax kantoor 059/70.81.98

sekretaris-penningmeester

Philip Cardinael

Veldstraat 65, 8200-Sint-Michiels
tel. privé 050/38.65.01
tel. kantoor 050/33.19.66
fax kantoor 050/33.52.43

vice-voorzitter

Jan Vandewalle

Sint-Jansstraat 20, 8000-Brugge
tel. kantoor 050/33.63.56
tel. privé 050/34.41.30

appartementsgebouw De Kaai . Antwerpen

HET ARCHIPEL PROGRAMMA 92-93

vr 25 SEPTEMBER

architect **PHILIPPE SAMYN** over eigen werk.
't Leerhuys, Groeninge 35, Brugge - om 20u.30

VR 16 OKTOBER

architect **W.J. NEUTELINGS (ROTTERDAM)** over eigen werk
't Leerhuys, Groeninge 35, Brugge - om 20u.30.

vr 13 NOVEMBER

voordracht **JEF VAN DEN BROECKE** over stedenbouwkundige
projecten "ANTWERPEN - STAD AAN DE STROOM"
't Leerhuys, Groeninge 35, Brugge - om 20u.30

zat. 14 NOVEMBER

dagtrip **ANTWERPEN**
lokaties stedenbouwkundige projecten en recente architectuur
bustrip met opstap in Oostende, Brugge, Gent.

zat. 5 DECEMBER om 10u.00 te Brugge

voordrachtmatinée in samenwerking met Bouwen en Wonen Nu

1993

vr 22 JANUARI

temaavond **RESTAURATIEPROJEKTEN**
drie architecten tonen recent werk.
restauratieprojecten : Paribas Brugge, Janseniustoren Leuven,
Waerdenhof Hasselt.
't Leerhuys, Groeninge 35, Brugge - om 20u.30

vr 19 FEBRUARI

temaavond **INDUSTRIEBOUW**
drie architecten tonen recent werk.
't Leerhuys, Groeninge 35, Brugge - om 20u.30

vr 12 MAART

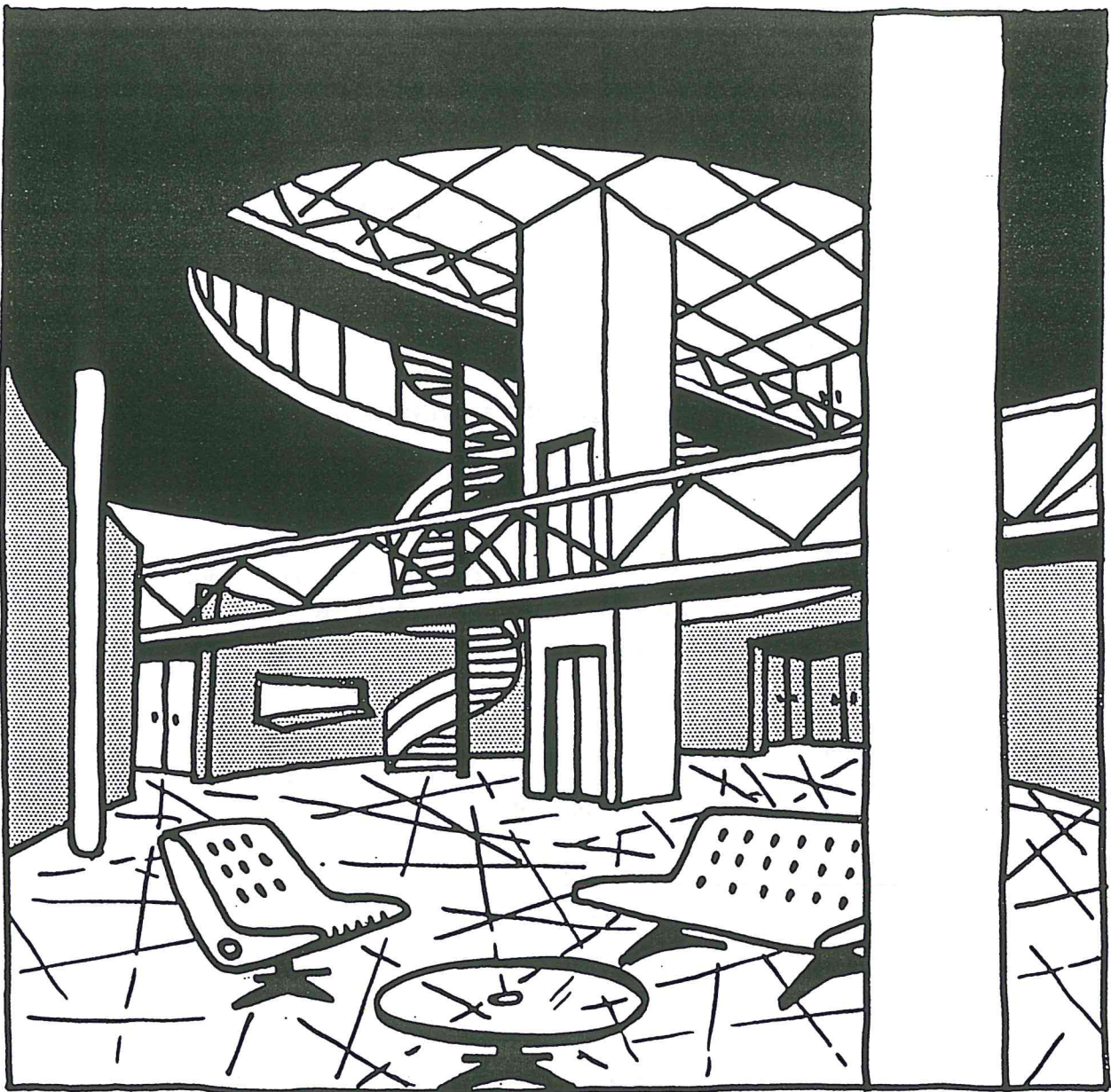
nog in te vullen

3-10 APRIL of 10-17 APRIL

architectuurreis **DENEMARKEN**

vr 14 MEI nog in te vullen

zat 12 JUNI architectuurdagtrip **WEST-VLAANDEREN**

... THE INTERSECTIONS FORM COMFORTABLE LOUNGES
AND RESTING POINTS IN THE BUILDING...

vrijdag 16 oktober

ARCHITEKT W. J. NEUTELINGS

(Rotterdam) over eigen werk

20u.30 't Leerhuys, Groeninge 35 Brugge

Willem Jan Neutelings (*1959, Bergen-Op-Zoom) studeerde in '77-'81 architectuur aan de Polytechnische Universiteit van Delft.

In de periode van '81 tot '86 was hij lid van het Office for Metropolitan Architecture in Rotterdam.

In 1986 schreef hij een thesis-studie over 'Ringcultuur'.

In 1987 opende hij zijn privé architectenbureau in Rotterdam en in Antwerpen.

In 1989 was hij gastassistent van de Architectuurakademie in Rotterdam.

Sinds 1989 was hij gastdocent in Delft, Leuven, Darmstadt, Barcelona.

In 1990 wijdde de Singel een tentoonstelling aan zijn werk en een uitgave "W.J. Neutelings in Antwerpen" tekst Paul Vermeulen in W.J. Neutelings.

Met toestemming van de Singel namens we in dit bulletin enkele illustraties en teksten uit deze publikatie over.

De moderne architectuur had de gewoonte zichzelf te beschouwen als de enige legitieme vertolkster van de moderne tijden. Die legitimatie van hogerhand kan ze thans niet meer laten gelden : we weten nu dat het ware gelaat van het moderne een veelheid van talen is, een chaotische coëxistentie van allerlei tegenstrijdige vormsystemen. Over dit overbevolkte veld van keuzemogelijkheden hangt de dreiging van algehele arbitrariteit, waarin elke keuze indifferent is en zinvolle creatie niet meer mogelijk.

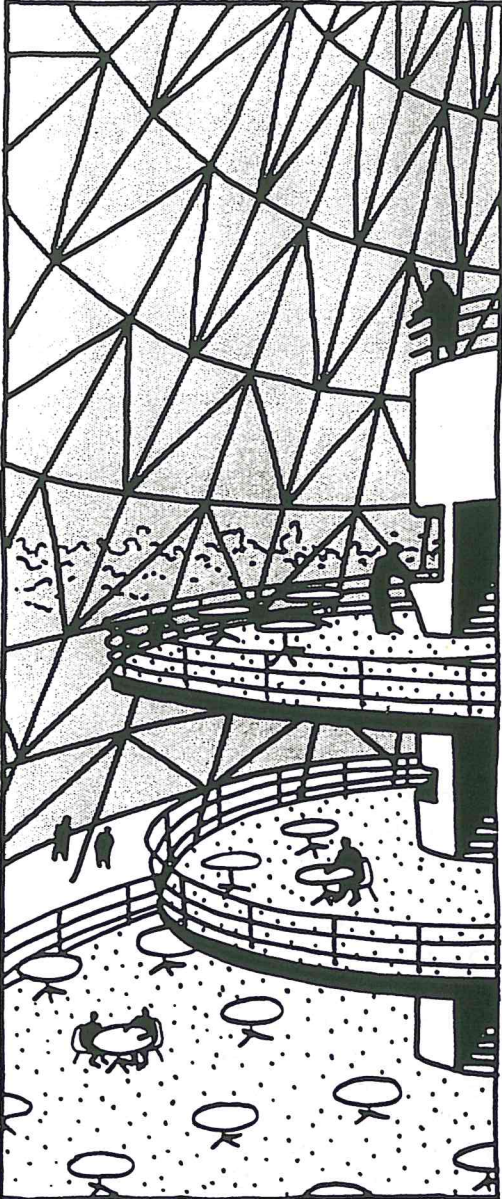
Maar het gezag van de moderne architectuur staat aan een nog fundamentele aantasting bloot. De moderne communicatiemediën devalueren de architectuur en trekken rondom ons een immateriële omgeving op waarin het gebouwde kader nog slechts optreedt als scherm of stut voor informatiedragers.

In dit hachelijke krachtveld staat vandaag de moderne architectuur, lucider en brozer dan we van haar gewend waren, zonder gezag maar trots. Maar Neutelings is niet bang. Hij wil niet in een boog om de gevaarzone heen, hij wil er middendoor. Zo betreedt hij het toverwoud, toegerust met een kompas dat hij nog heeft van zijn tijd bij OMA en misschien nog een amulet van de apocriefe Antwerpse sjamaan Luc Deleu. De kontradiktore krachten werken met grote hevigheid op hem in. Aan elk van hen is Neutelings even gevoelig, zowel aan de zwijgende trots van de weerloze architectuur als aan de verleidelijke lokroep van haar belagers.

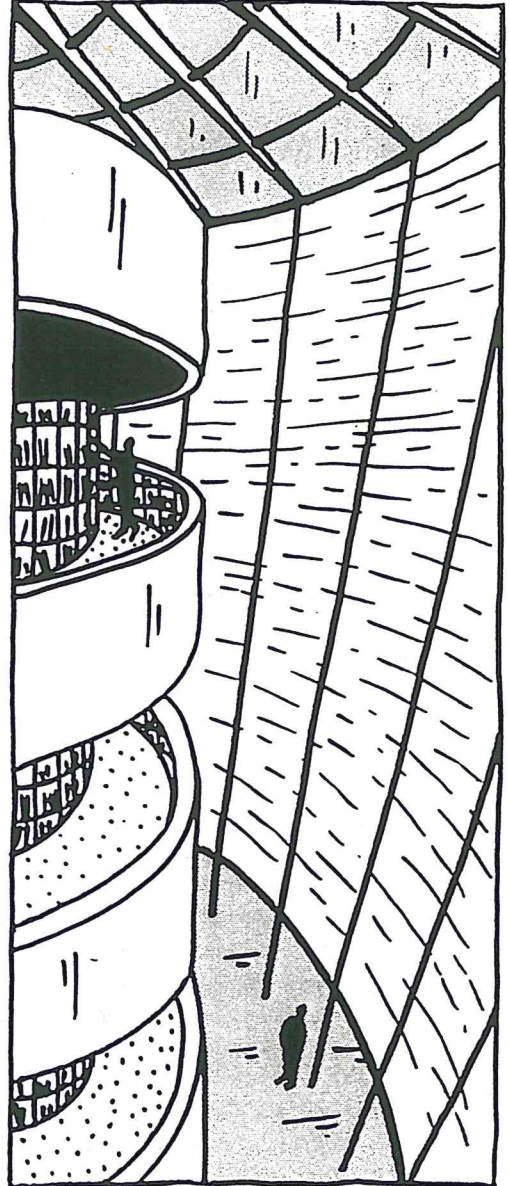
"Het programma en de locatie als uitgangspunt" : het is de smalle maar onvervreembare basis waarop men redelijk kan bouwen. Eens dit nuchtere, haast stramme karkas er staat, laat hij er de saters op los, die het zich in geen tijd hebben toegeëigend.

P. Vermeulen uit W.J. Neutelings in Antwerpen . uitgave De Singel

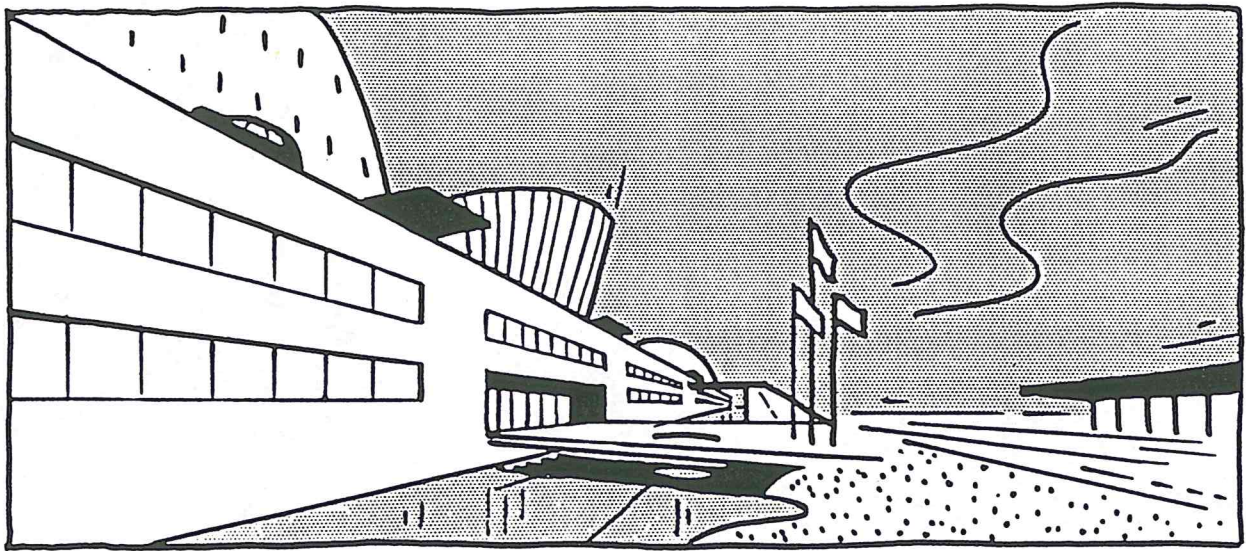

...AMAZING PANORAMIC VIEWS
OUT OF THE GLASS-CONE-
RESTAURANT ...

... SILENCE REIGNS IN THE
SPIRAL BOOKTOWER OF
THE LIBRARY...

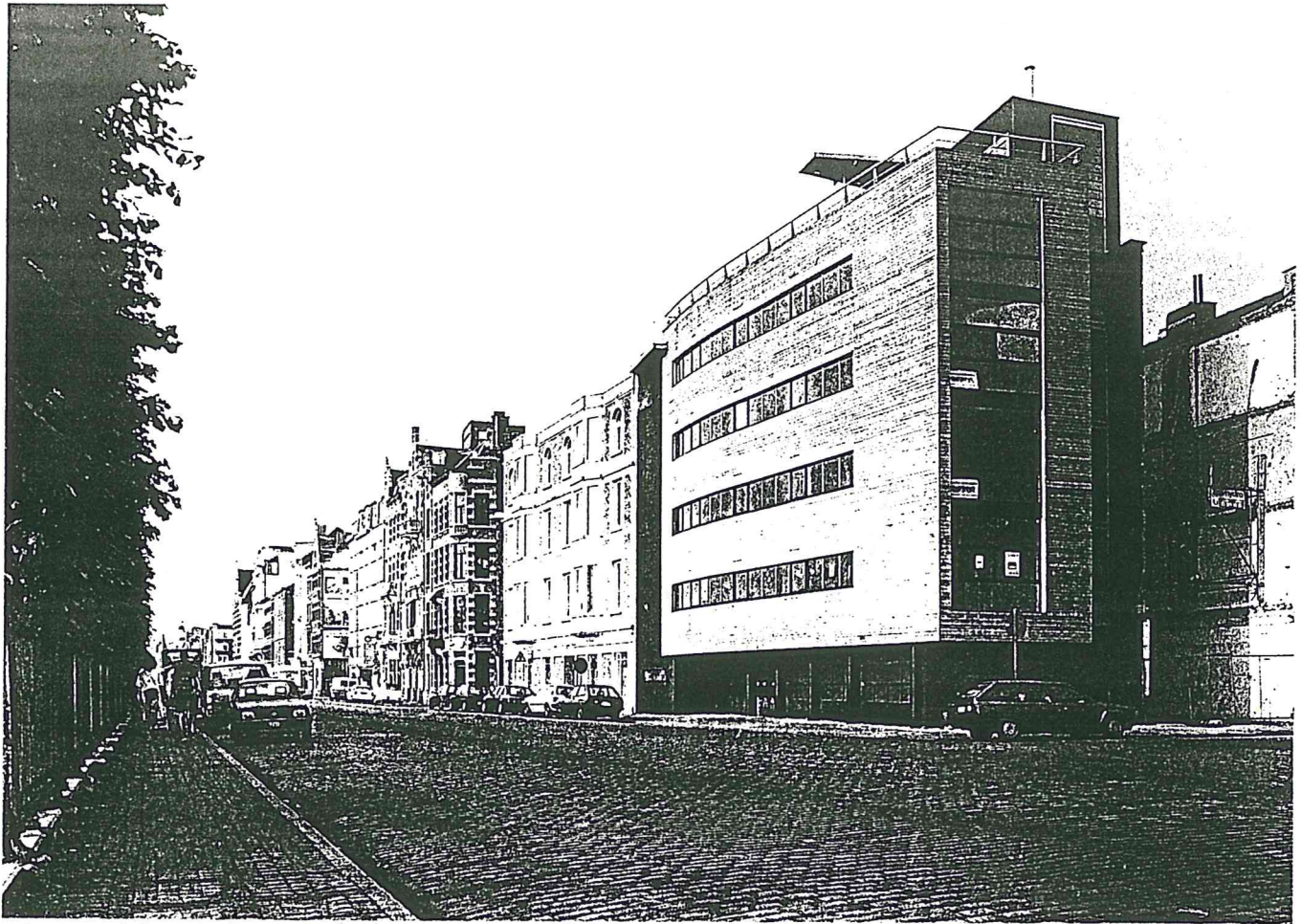

... THE PUBLIC FUNCTIONS LINE UP IN SPECIAL VOLUMES BEHIND THE FRONT OF THE BUILDING...

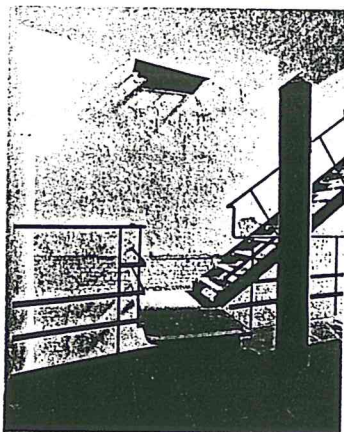

... THE OPEN COURTYARDS ARE ATTRACTIVE PUBLIC GARDENS ALONG THE RESIDENTIAL STREET...

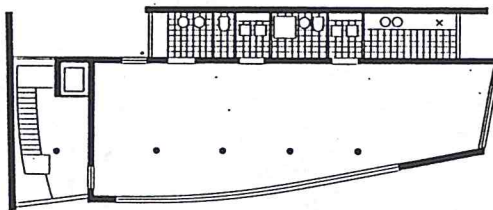

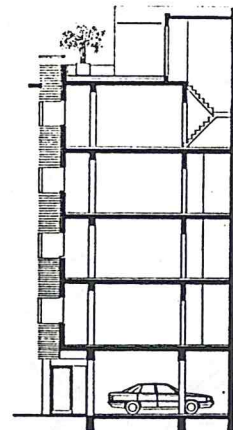
(Foto: Wim van Nueten)

Trappenhuis.
(Foto: Jean Marie Monthiers)

Typische verdiepingsplattegrond.

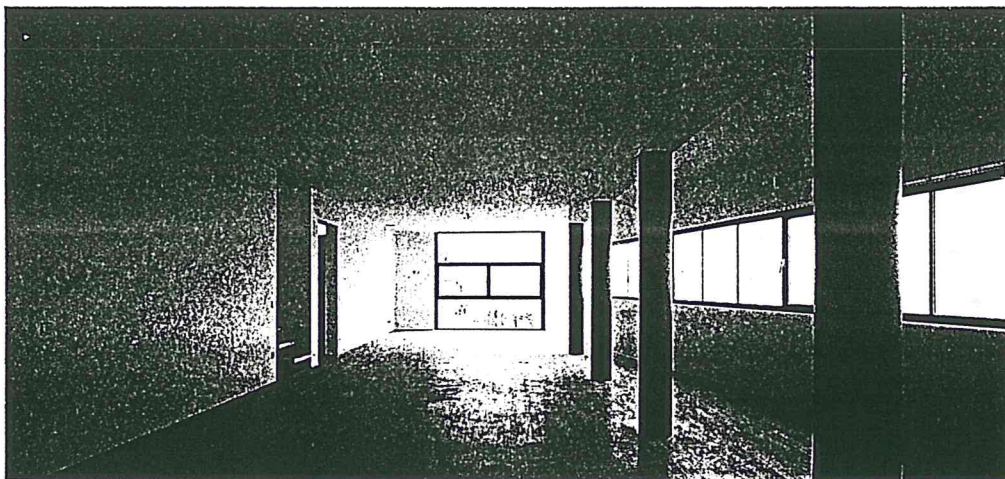
Dwarsdoorsnede.

In Antwerpen wacht men af. Al bijna tien jaar lang is iedereen het er over eens dat de stad architectonisch en stedenbouwkundig een belangrijke fase gaat doormaken, maar concreet gebeurt er nog heel weinig. De stad balanceert op de rand van het faillissement, dus forse investeringen zijn van die zijde niet te verwachten. Alleen op het Eilandje, waar het socialistisch stadsbestuur vanwege de bevolkingssamenstelling politieke winst kan maken, is iets te merken van een spin-off van de manifestatie Stad aan de Stroom.¹⁾ Met name het denken over de kaaien lijkt in een impasse te zijn geraakt. Men is niet in staat het meest nijpende probleem, de verkeersproblematiek, op te lossen en laat het marktmechanisme zijn werk doen.

Een rimpeling aan de kaaien:

appartementen van Neutelings in Antwerpen

Interieur vierde verdieping.
(Foto: Jean Marie Monthiers)

Ook die markt weet dat de kaaien een belangrijke ontwikkeling gaan doormaken, al weet ook zij niet wanneer. Langzaam maar zeker zijn de prijzen van onroerend goed gestegen en steeds meer panden worden ingrijpend gerenoveerd. Hier en daar vindt sloop en nieuwbouw plaats. Het verkeer raast nog steeds voorbij over de kinderkopjes en de twee kilometer lange en honderd meter brede strook langs het water is nog steeds in afwachting van een toekomstvisie. De realisatie van bOb van Reeths Zuiderterras is exemplarisch: de indruk ontstaat dat er nu werkelijk iets gebeurt, maar het blijft bij een incident. Vlakbij dit Zuiderterras, aan de Plantijnkaai, speelde een architect/ontwikkelaar in op de

te verwachten gebeurtenissen. Willem-Jan Neutelings bouwde er in samenwerking met uitvoerend architect Marc de Kooning een appartementgebouw van zes lagen. Wat betreft locatie en organisatie is het project vergelijkbaar met de bekende woning van Roosmalen die, alweer, Van Reeth aan de Sint-Michielskaai realiseerde. Beide kavels bevinden zich op de zuidwesthoek van een bouwblok en kunnen zo optimaal profiteren van zowel uitzicht als zonlicht; beide hebben om dezelfde reden een dakterras; beide projecten hebben op de begane grond garages die, indien de aard van de ontwikkeling van de kaaien daar aanleiding toe geeft, gemakkelijk tot winkels kunnen worden omgebouwd; beide projecten ge-

neren via een overstek op de verdiepingen extra ruimte; beide gebruiken maritieme metaforen. Zo is althans de golvende vorm van de voorgevel van Neutelings' project te begrijpen. Deze gevel is bekleed met onbewerkt irokoehout, hetgeen niet misplaatst is, zo tegenover de laatste houtloods die nog op de kaai aanwezig is. En ook al wordt een beetje boot reeds lang niet meer uit hout vervaardigd, het blijft toch ook een materiaal met een zekere maritieme connotatie. Een verschil met de woning van Van Reeth is dat de appartementen van Neutelings aanzienlijk kleiner, goedkoper en eenvoudiger zijn. Ze moeten door de kopers nog grotendeels worden ingericht en afgewerkt.

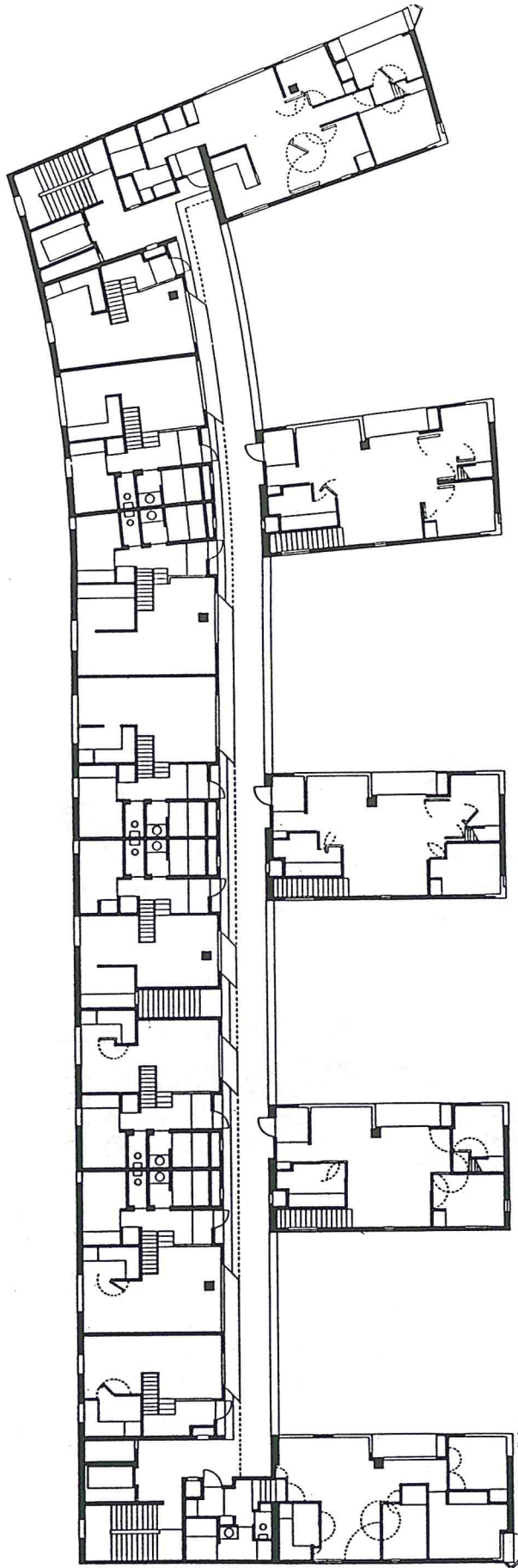
Wie de plattegronden bekijkt ziet dat dit niet zo eenvoudig is. De typische verdieplingsplattegrond kent drie zones: een trappehuis tegen het ene buurhuis aan, een servicestroom met keuken, berging, en badkamer tegen het andere buurhuis aan en een grote, vrij indeelbare leefruimte met een lengte van 25 meter en een breedte die varieert van 5 tot 8 meter. Het enorme bandraam biedt een panoramisch uitzicht op de rivier, de glaspui in de zijgevel geeft zicht op de straat. Deze nu nog overweldigende ruimte is evenwel niet zo gemakkelijk in te delen. Wie er slaapkamers in wil maken, om van andersoortige kamers nog maar niet te spreken, zal per kamer een plak van deze grote ruimte moeten afsnijden. Dat kan alleen met pijn in het hart, want met elke plak die ervan wordt afgesneden, schrompelt ze verder ineen. Ook dreigt inpandigheid als er meer dan één kamer wordt gewenst. Het is niet bepaald een flexibele ruimte waarin van alles mogelijk is. Het is een prachtige loft die nauwelijks aantasting verdraagt.

Vandaar ook, vermoedelijk, dat een toekomstige bewoner zowel de tweede als derde verdieping heeft gekocht en deze middels een vloerdoorbraak en binnentrap aan elkaar heeft gekoppeld. Daarmee ontstaat een grotere vrijheid voor de woningindeling. Het bovenste appartement heeft behalve over de vierde verdieping de beschikking over de dakverdieping met twee extra kamers en ontkomt zodoende ook aan deze problematiek.

Het belang van het project ligt echter niet in de plattegrondontwikkeling, maar op het niveau van de stad. Want binnen het hierboven geschetste beeld van de stad die in afwachting is van wat komen gaat, neemt het project een interessante positie in. Dat zit hem in de golvende gevel. Neutelings zelf zegt dat hij de gebogen vorm niet alleen heeft toegepast om het panoramisch effect vanuit het interieur te versterken en om vorm te geven aan de overstek teneinde ruimte te winnen, maar ook om het gebouw een zekere arrogantie te verlenen. Toch is deze arrogantie betrekkelijk. De golfbeweging, zeker doordat ze begint op een straathoek, is een gebaar naar de stad. De golf wil voortbewegen, wil zich doorzetten in de rest van de gevelwand. Daarmee wordt ze een gesticule van saamhorigheid. Het lijkt een uitdaging aan de andere panden aan de kaaien te zijn om mee te deinen op deze golfbeweging, om gezamenlijk vorm te geven aan een nieuwe stroming die door de stad moet gaan vloeien. Daarin verschilt het project ook van de woning van Van Reeth, die nadrukkelijk een vesting van het private leven is en zich als uniek monument met markeringsstrepen als baken positioneert, waar de omgeving zich maar naar moet zien te voegen. Neutelings' project is daarentegen te lezen als de vraag die zo velen hier bezighoudt: is deze golfbeweging aan de kaaien de rimpeling die stormachtige ontwikkelingen aankondigt?

Arthur Wortmann

1. Zie de artikelen van Paul Vermeulen over deze manifestatie in *Archis* nrs 1, 9 en 11, 1990.

STEVEN HOLL
tentoonstelling de Singel Antwerpen

van 7 oktober tot 15 november 92
open van dinsdag tot zondag van 14 tot 18 uur.

'The aspects of things that are most important for us are hidden because of their simplicity and familiarity'

Ludwig Wittgenstein

'Anchoring', titel van de eerste publikatie (1989) over het werk van Steven Holl, lijkt er op te wijzen dat het voornaamste thema in zijn architectuur de relatie tussen het gebouw en de site is. Maar er is veel meer. Het gaat ook en vooral om een architectuur-taal. Wat Holl zelf het werken met de proto-elementen van de architectuur noemt. Dit zijn de mogelijke combinaties van lijnen, vlakken en volumes. Ze zijn transhistorisch en transkultureel. Het zijn de voorlopers van een konkrete architektonische vorm. De spaarzaamheid waarmee Holl met deze elementen werkt, leidde ertoe dat men hem een 'neo-modernist' noemt. Holl is een modernist in een welbepaalde betekenis, hij reduceert de kolon van de essentie van de kolon (cfr. eerste modernisten). Voor Holl is deze reductie verbonden met een eerlijkheid van konstruktie en de uitdrukking van een afwijzing van verwarrende ornamenten eerder dan het toepassen van de theorieën van het modernisme.

Holls werk heeft te maken met techniek en ambacht, met de vreugde van het maken en ontdekken van materialen en details. Mies' uitspraak 'God is in het detail' is even geldig voor Holl.

Holls architectuur handelt tevens over proportie en matematika, de figuren van de gulden snede. Vitruvius waarschuwde reeds dat er zonder proportie geen ontwerp kan bestaan. Holls aandacht voor deze aanmaning verbindt niet alleen zijn werk met de klassieke Renaissancetraditie, maar is de basis voor een onderliggend - en soms onzichtbaar - kader voor zijn gehele oeuvre. Dit vasthouden aan geometrische rechtlijnigheid bevredigt de spirituele behoefte van Holl om het zuiver funktionele te overstijgen.

Hoe sekundair het vandaag de dag ook mag lijken, er is ook een sociale kontekst aanwezig in de architectuur van Holl. De grotere stedenbouwkundige ontwerpen lijken op het eerste gezicht heel open wat hun programma betreft. Toch is er steeds een onderliggende bezorgdheid over hoe mensen leven, werken en spelen in de door hem ontworpen ruimten. Het is geen naïef sociaal utopisme, maar een bezorgdheid om het individu, voor het poëtische in het leven, voor het kontemplatieve, het zich kunnen terugtrekken, het stimuleren van levendigheid.

Maar fundamenteel gaat Holls architectuur over fenomenologie (leer der verschijnselen). Voor Holl is architectuur zonder idee zonder bewustzijn van de ervaring van architectuur, haar materiaal, licht, schaduw, kleur, schaal en proportie slechts een gebouw. Zijn kennis van de theorieën van Husserl en Heidegger dwingen Holl zich te concentreren op de experimentele en de taktiele dimensies van de architectuur.

Op dit punt komen we tot wat Holl 'anchoring' noemt (verankeren, vastzetten). Anchoring betekent meer dan de fysieke nederzetting van een gebouw. Het gaat over een conceptueel idee, over het laten ontstaan en over een experiment.

Anchoring houdt tevens een metafysische omkering in. De site verandert door dat eigen stukje architectuur dat ervoor gemaakt wordt. Een spaarzame taal, proportie, aandacht voor het detail, integratie van het vernaculaire (in casu de houtarchitectuur in de V.S.), zijn enkel middelen om deze fenomenologie te ontwikkelen tussen het gebouw en zijn site.

Steven Holl (*1947) leeft en werkt in New York. Hij studeerde in Seattle, vervolgde zijn opleiding in Rome en in London (The Architectural Association). Hij realiseert vooral private woningbouw, maar ook grotere opdrachten in de Verenigde Staten. In Europa is hij bekend omwille van zijn diverse grotere wedstrijdprojecten. Sociale huisvesting en ook urbanisatie behoren tevens tot zijn interesseveld.

Door zijn ontwerp voor een Palazzo del Cinema in opdracht van de Architectuurbiënnale in Venetië, 1991, waar hij samen met ondermeer, Rafael Moneo, Sverre Fehn, Aldo Rossi, James Stirling, Jean Nouvel werd uitgenodigd, geniet Steven Holl de aandacht die hij verdient ook in Europa.

Op 15 november (dagtrip Antwerpen) is een gezamenlijk bezoek aan de tentoonstelling voorzien.

voorzitter Marc Felix - sekretaris Philip Cardinael

1991

- 27 SEPT CAUSERIE MET JAN TANGHE**
MET SIEG VLAEMINCK, W. DESIMPELAERE, R. DESAEGER
- 17 OKT GESCHIEDENIS V.D. HEDENDAAGSE ARCHITEKTUUR**
t/m 12-delige cyclus door dr. ir.-architect LUC VERPOEST
23 JAN org. AMARANT ism ARCHIPEL en PMMK
- 25 OKT architect DOMINIQUE PERRAULT (Parijs)**
architect van de bibliothèque de France
voordracht over eigen werk
- 30 NOV colloquium KARL JOZEF SCHATTNER (Eichstatt)**
inleiding door architect MARC DUBOIS - kommentaar K.J. SCHATTNER
org. ARCHIPEL, Bouwen en Wonen Nu
- 13 DEC ERC projekt te Waterschei**
voordracht door tuinarchitect GUIDO LAUWAERT

1992

- 17 JAN VENTURI**
voordracht door architect PASCAL COTTENIER
- 14 FEB HET PANDREITJE IN BRUGGE ... een debat**
met SIEG VLAEMINCK, JEAN VANDENBILCKE, BOB
VANHAVERBEKE, AXEL GHYSSAERT, PHILIP CARDINAEL, WIM
SUPPLY
- 13 MRT HELMUT JAHN**
voordracht door JOHAN THIELEMANS,
- 11 APR EENDAGTRIP PARIJS**
tentoonstellingen : Trois Concours à Paris; Massimiliano Fuksas; Louis Kahn
org. Architectenunie
- 24 APR CLAUDE NICOLAS LEDOUX**
UTOPIST, COMMUNIST of RARE TIST
voordracht door architect JOHAN BAELE
- 2 MEI EENDAGTRIP ROTTERDAM**
tentoonstelling Santiago Calatrava
org. Architectenunie
- 27-31 MEI ARCHITEKTUURREIS SEVILLA - EXPO 92**
-	<i>estacion Santa Justa</i>	<i>Cruz, Ortiz</i>
-	<i>architectuurcentrum</i>	...
-	<i>la prevision Espanola</i>	<i>Rafael Moneo</i>
-	<i>puenta del paso</i>	<i>Calatrava</i>
-	<i>puenta de la barqueta</i>	<i>J.J. Arenas, M. Panteleon</i>
-	<i>Palenque</i>	<i>José Miguell</i>
-	<i>Maestranza theatre</i>	<i>R. Moneo</i>
-	<i>hotel mole de la isla</i>	<i>Saenz de Oria</i>

voornaamste bezochte paviljoenen :

- Japan	Tadao Ando
- Frankrijk	J.P. Viguier, Jodry, Seigneur
- Finland	arkkiteuuroimisto
- Hongarije	Mackowecz
- België	Driesen, Meersman, Thomaes
- Italië	Aulenti, Spadolini
- Denemarken	Sonalergaard
- Duitsland	Mühlbergher
- Engeland	Grimschaw
- Noorwegen	Arkitektkantoor LPO
- Navigacion	Consuegra
- Spanje	Julio Caso Lasso
- Galicia	F. Taboada
- Valencia	Emilio Gimenez
- Venezuela	E. Hernandez
- Asturia	Munoz, Sammartin
- Oostenrijk	Gieneke
- Aragon	Perrez Latorre
- Europa	Karl Karsten Krebs
- Castillo-leon	Cubero, Rodriguez
- Chili	G. del Sol, J. Cruz
- Rioja	J. Torres, R. Gonzalo
- Andalucia	...

19 JUNI   videoreportage ARCHIPEL IN SEVILLA

LIDMAATSCHAP 92-93 - herinnering

Nog niet overgeschreven ?

Doe het vandaag nog. Een lidmaatschap kost voor het werkjaar 92-93 slechts 2.000 F (1.000 F voor studenten, stagiairs, gezinsgenoot).

gelieve bijgaand formulier in te vullen en te sturen naar Ph. Cardinael, Veldstraat 65, 8200-Sint-Michiels en het bedrag te storten op rekening nr. 750-9072064-06 van ARCHIPEL.

U wordt liever geen lid ? maar wil wél op de hoogte blijven en verder dit uitnodigingsbulletin ontvangen. Stort dan 500 F voor een abonnement.

Het zijn werkelijk belachelijk lage bedragen en bovendien nog als beroepsuitgave aftrekbaar. Maar voor ARCHIPEL zijn ze de enige vaste bron van werkingskrediet en conditio sine qua non om te werken.

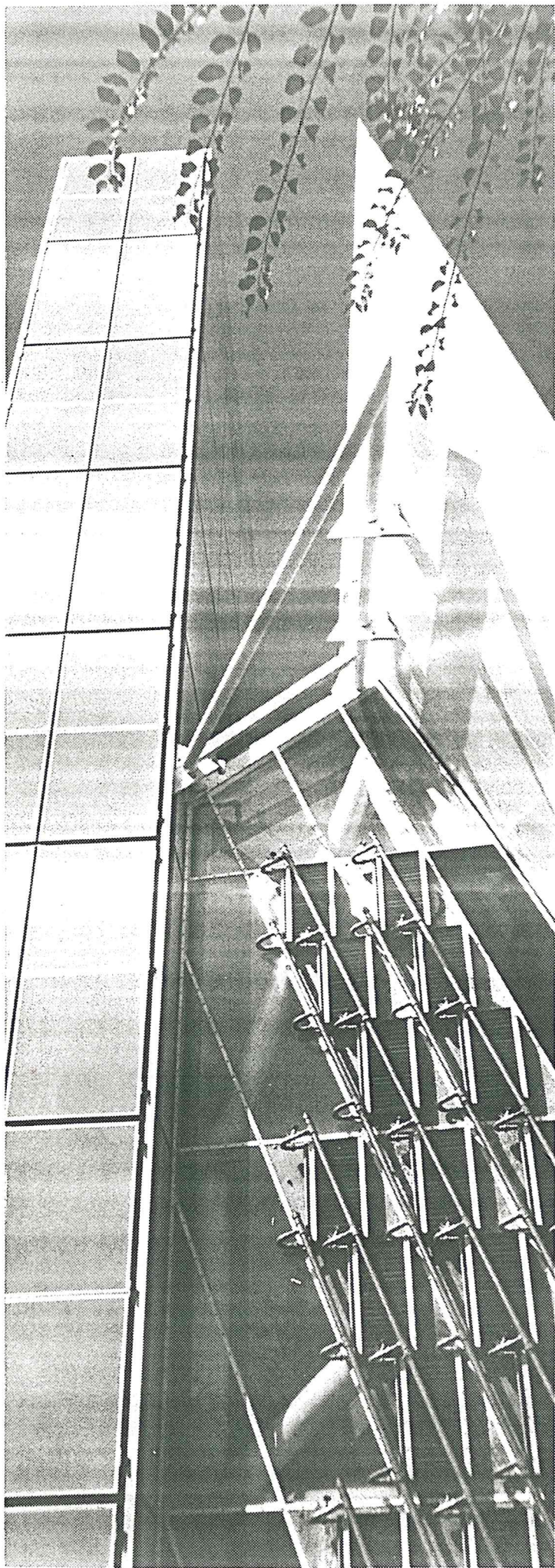
BUILDING SIGHTS EUROPE

In de BBC2 startte op 27 september, elke zondagavond om 21 uur opnieuw een reeks architectuurprogramma's.

Telkens wordt een belangrijk gebouw besproken; De eerste afleveringen behandelen gebouwen van Le Corbusier, Calatrave, Gaudi, Jean Nouvel, Putman, Pimgusson enz...

De kwaliteit van BBC architectuurprogramma's kennende : aanbevolen !

Sevilla

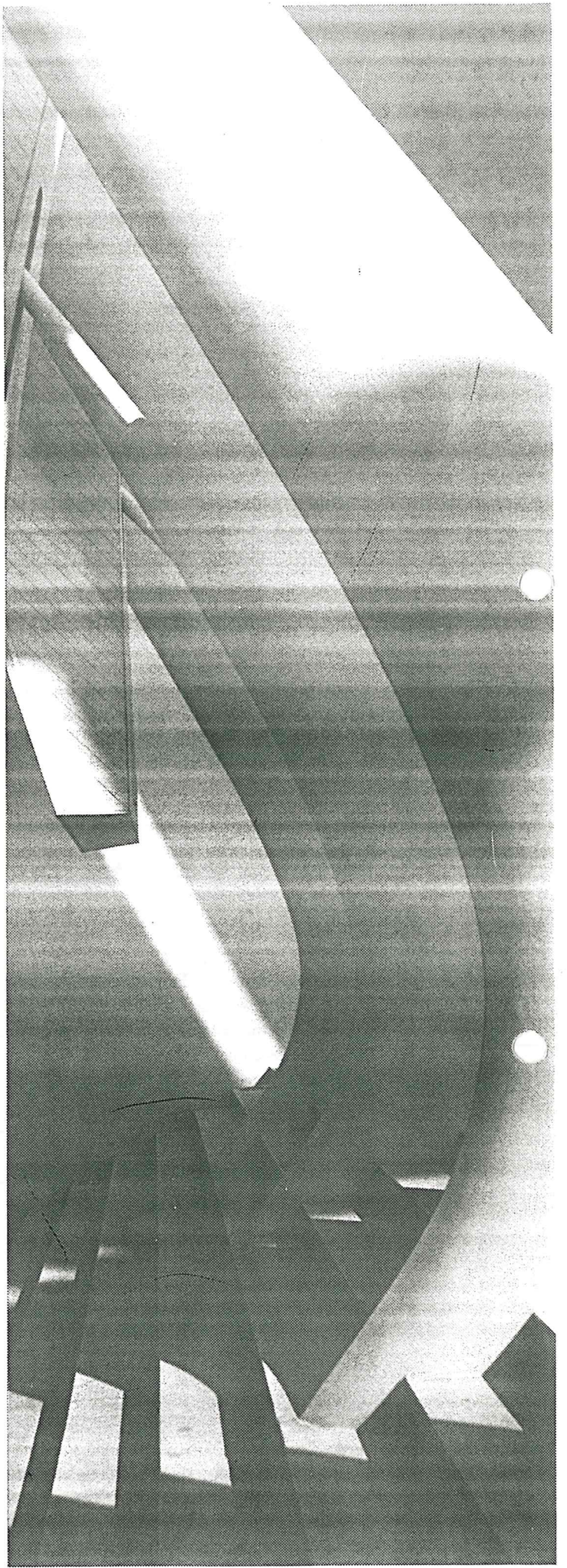
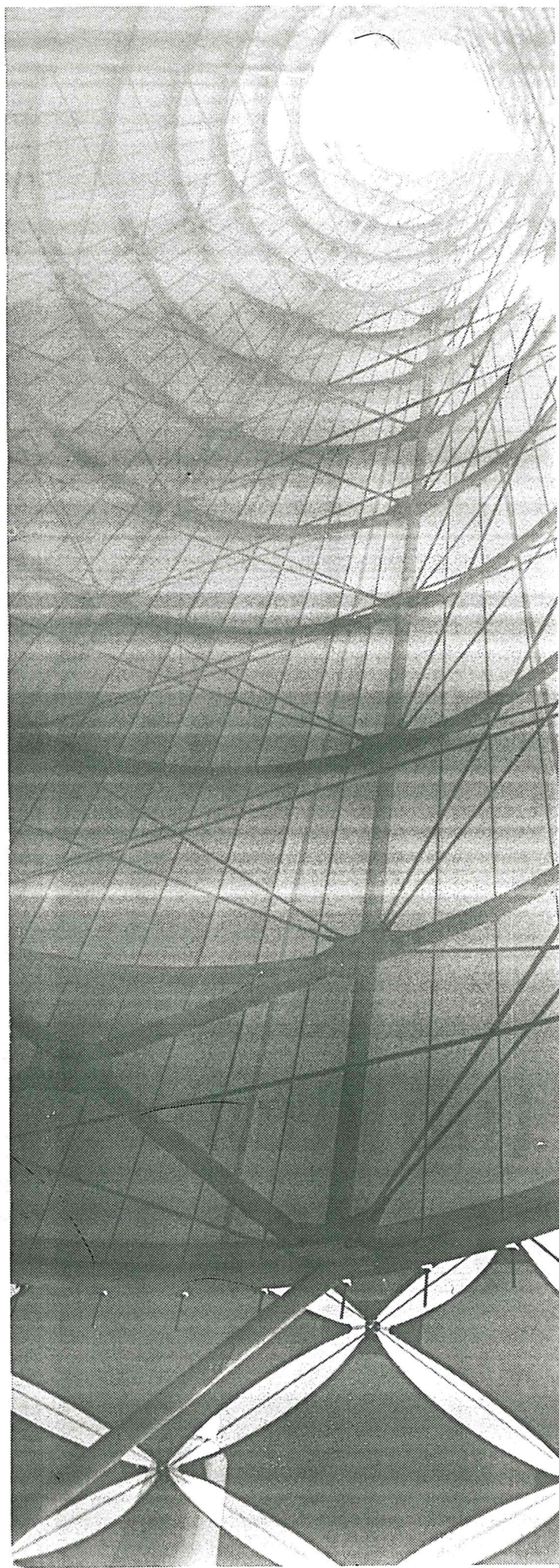
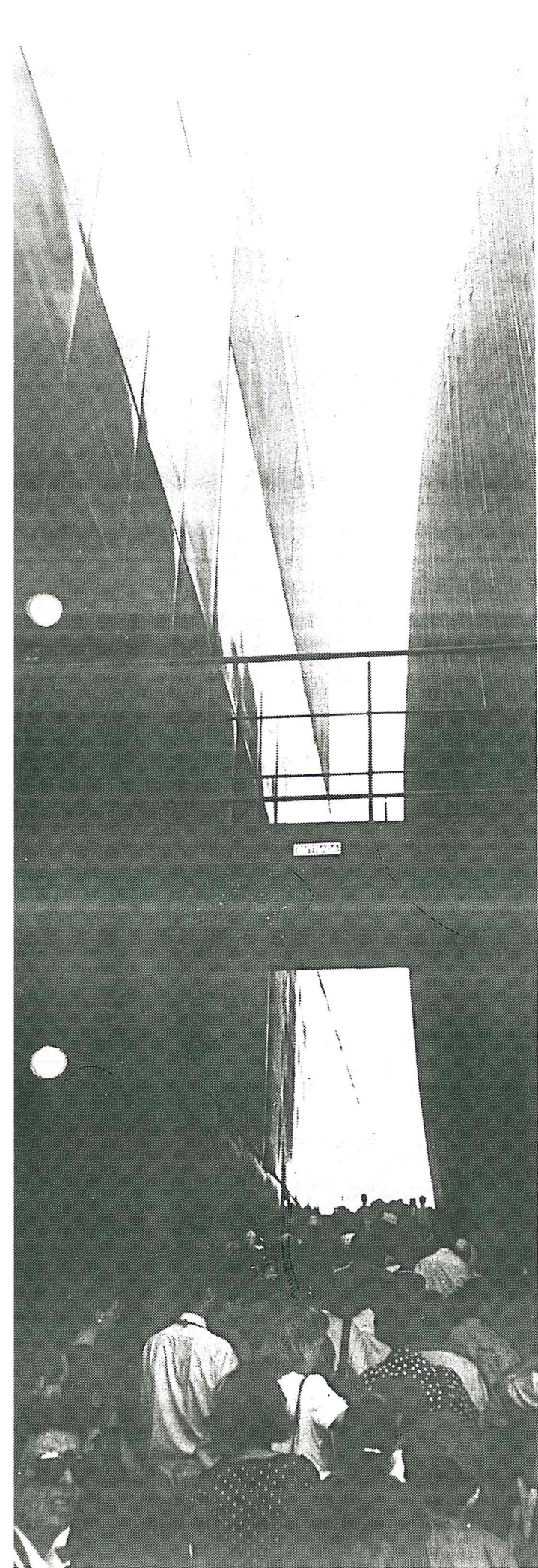
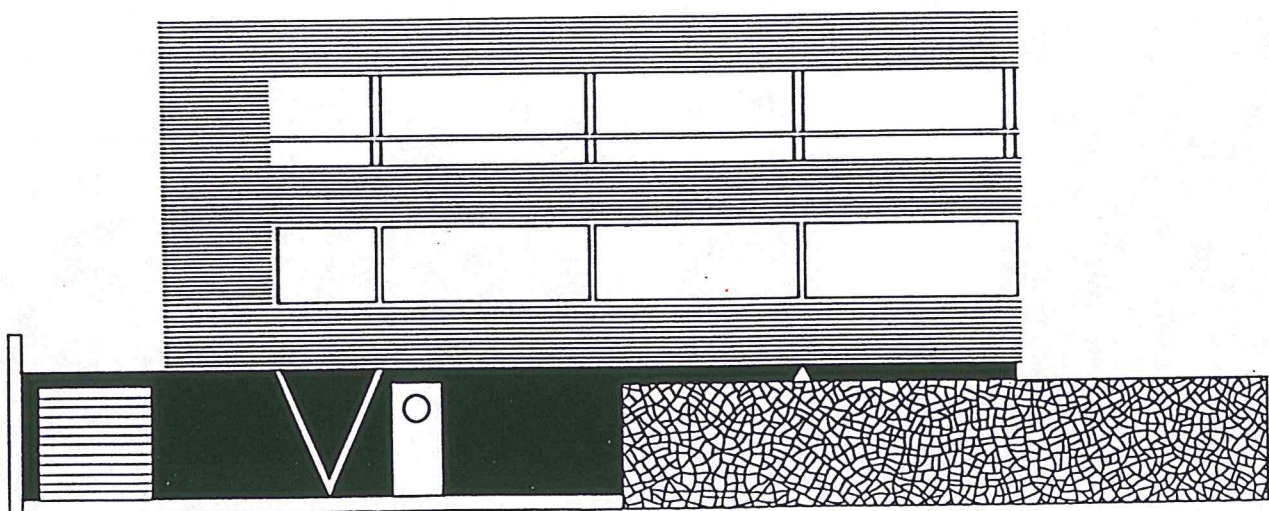
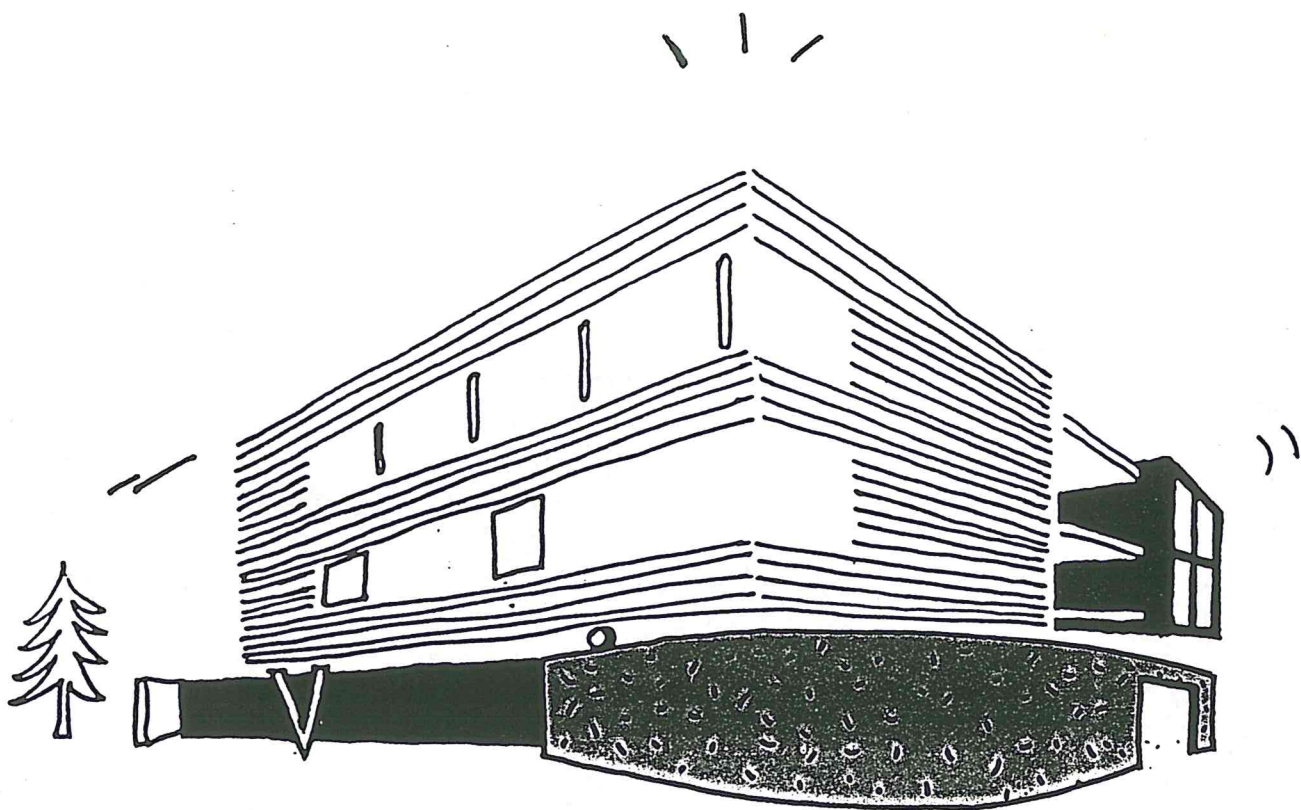

FOTO: Marc Felix .

appartementsgebouw Ringzicht . Antwerpen